

YAHUDİLİK

Risâle fi'r-red 'ale'l-Yehûd ve İbn Ebû'r-Ricâl en-Nüşûs'u'z-zâhire fi iclâ'i'l-Yehûdî'l-îcîre adıyla birer eser kaleme almışlardır. XIX. asırda ortaya konan Yahudilik ve Hristiyanlığa yönelik en önemli reddiye Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-ḥaḳ* adlı eseridir. Kur'an-ı Kerim'e dayanarak Yahudiliği inceleyen çalışmalar arasında A. Abdülfettâh et-Tabbâre'nin *el-Yehûd fi'l-Kur'ân* (trc. M. Aydın, *Kur'an'da Yahudiler*), Necatî Kara'nın *Kur'an'a Göre Hz. Mûsa, Firavun ve Yahudiler*, Keşmirî'nin, *İnâs bi-ityâni İlyâs'ı* anılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Miftâhu künûzi's-sünne, "Yehûd" md.; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 114; Vâhidî, *Esbâbü'n-nûzûl*, Kahire 1379/1959, s. 14; Semev'el el-Mağribî, *İfhamü'l-Yehûd* (nşr. M. Abdullah eş-Şerkâvî), Kahire 1406/1986; a.e.: *Bir Rüyânın İzinde* (trc. Osman Cilacı), İstanbul 2004; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm* (nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Riyad 1418/1997, I, 85, 255; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3197-3198; A. I. Katsh, *Judaism and the Koran*, New York 1962, s. 77; M. Perlmann, "The Medieval Polemics Between Islam and Judaism", *Religion in a Religious Age* (ed. S. D. Goitein), Cambridge 1974, s. 103-139; a.mlf., "Polemics against Judaism", *EJd.*, IX, 101-102; a.mlf., "Muslim Jews Polemics", *ER*, XI, 396-401; a.mlf., "Polemics, Christian-Jewish", *Dictionary of the Middle Ages* (ed. J. R. Strayer), New York 1989, X, 1-9; Afif Abdülfettâh Tabbâra, *Kur'an Açısından Yahudi Menşei ve Karakteri* (trc. Mehmet Aydın), Konya 1978; a.mlf., *el-Yehûd fi'l-Kur'ân*, Beyrut 1986; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 587-665; İhsan Süreyya Sirmâ, *Hz. Peygamber Deurinde Yahudi Meselesi*, İstanbul 1984; Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *eş-Şaḥ-şîyyetü'l-Yehûdiyye min hilâli'l-Kur'ân*, Dimaşk 1407/1987; M. Abdülkâdir Ebû Fâris, *Fî Zilâli's-sireti'n-nebeviyye eş-şirâ' ma'a'l-yehûd*, Amman 1411/1990; Fuat Günel, *Hadislerle Göre Yahudilik ve Yahudiler* (yüksek lisans tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Fatih Kesler, *Kur'an'da Yahudiler ve Hristiyanlar*, Ankara 1993, s. 180-215; Mustafa Müslim Muhammed, *Me'âlim Kur'ânîyye fi's-şirâ' ma'a'l-yehûd*, Riyad 1414/1994; İsmail Hakkı Atçeken, *Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri*, İstanbul 1996; C. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Leiden 1996; Abdullah b. Nâsir b. Muhammed eş-Şekârî, *el-Yehûd fi's-sünneti'l-muṭahhara*, Riyad 1417/1996; Osman Güner, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, Ankara 1997, s. 196; Mustafa Göregen, *İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhammed b. Fâris el-Cemîl, *en-Nebî ve yehûdül-Medîne*, Riyad 1422/2002; Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere Yöneltili Teolojik Eleştiriler", *Dinler Tarihi Araştırmaları-IV*, Ankara 2004, s. 103-118; Nuh Arslantaş, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, İstanbul 2011; G. Vajda, "Juifs et musulmans selon le hadîth", *JA*, CCXXIX (1937), s. 57-127; G. C. Anawati, "Polémique, apologie et dialogue islamo-chrétiens, positions classiques médiévales et positions contemporaines", *Euntes Docete*,

XXII, Roma 1969, s. 375-452; I. Goldziher, "Ehli Kitaba Karşı İslam Polemiği" (trc. Cihad Tunç), *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV (1980), s. 151-169; Adem Özen, "İslam-Yahudi Polemiği ve Tartışma Konuları", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 9, İstanbul 2000, s. 237-256; Salime Leyla Gürkan, "Kur'an'a Göre Seçilmişlik Kavramı ve İsrailoğulları'nın Seçilmişliği Meselesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, İstanbul 2005, s. 25-61.



ÖMER FARUK HARMAN

IX. LİTERATÜR

Antik Dönem. Yahudilik ve yahudiler üzerine yapılmış ilk müstakil çalışmaları antik dönemle başlatmak gerekir. İkinci mâbed dönemine ait apokrif ve pseudépigraflık metinler hariç tutulursa, milâdî I. yüzyılda yaşamış yahudi yazarları tarafından Grekçe kaleme alınan eserler Yahudilik'e ilgili literatürün bilinen en erken örneğini oluşturmaktadır. İlk yahudi filozofu kabul edilen İskenderiyeli Filon'un (Philon) yahudi inancı ile Grek felsefesini uzlaştırmak amacıyla Tevrat üzerine yaptığı alegorik yorumlardan meydana gelen yazıları ile Filistin'de yaşamış antik yahudi tarihçisi Yosefus Flavys'un (Josephus) yahudi tarihi ve dinine dair eserleri bunlardandır. Yosefus'un ilk kitabı *Ioudaikou polemou*'da Makkabi döneminden itibaren Roma'ya karşı gerçekleştirilen yahudi isyanı, en hacimli kitabı *Ioudaïke Archaiologia*'da yaratılıştan Roma savaşının patlak vermesine (m.s. 66) kadar geçen dönemi kapsayacak biçimde yahudilerin tarihi anlatılmakta, *Kata Apionos*'ta ise Grek yazarı Apion'un şahsında yahudi muhaliflerinin tezlerine karşı yahudi dininin Grek dinine üstünlüğü ortaya konulmaktadır. Ayrıca günümüze ulaşmamakla birlikte Yosefus'un da eserlerinde atıfta bulunduğu pagan (Grek ve Romalı) müelliflerden bir kısmının (Alexander Polyhistor) yahudiler hakkında müstakil risâleler yazdığı bilinmektedir. Zamanımıza intikal eden örneklerin başında yahudi karşıtlığıyla tanınan Romalı tarihçi-devlet adamı Tacitus'un yahudilerin kökeni, tarihi ve dinî âdetleri hakkında kaleme aldığı *Historiae*'sının (5. kitap) yanı sıra Strabo, Plinius Secundus, Suetonius, Galen (Câlinûs) ve Plutarchos'un yazıları gelmektedir. Hem erken dönemde hem Ortaçağ boyunca hristiyan müelliflerin Yahudiliğe yönelik ilgisi, daha ziyade yahudilerin tezlerine karşı hristiyan inancının doğruluğunu ispat etme amacıyla sınırlı kalmış, bu amaç doğrultusunda apolojetik ve polemik tarzında yazılar yazıl-

mıştır. Bir hristiyanla bir yahudi arasında geçen konuşma biçiminde kurgulanan bu tarz Yahudilik karşıtı yazıların ilk örnekleri arasında yahudi kökenli Ariston of Pella ile Justin'in Grekçe apolojileri, Tertullian (*Adversus Judaeos*), Aphraates, John Chrysostom (*Adversus Judaeos*) ve Isidore of Seville'in (*De fide catholica ex Veteri et Novo Testamento contra Judaeos*) Latince vaaz ve apolojileri yer almaktadır (II-VI. yüzyıllar).

Ortaçağ Dönemi. Yahudilik ve yahudi kutsal metinleri üzerine teolojik, hukuksal ve filolojik açıdan ilk sistematik çalışmalar İslâm dönemiyle başlamıştır. Yahudilerin ağırlıklı olarak yaşadığı coğrafyada müslüman Arap devletlerinin yükselişe geçmesiyle birlikte VIII. yüzyıldan itibaren Arapça dönemin yahudileri için hem doğuda (Bâbil / Irak, Filistin, Mısır) hem batıda (Endülüs ve Kuzey Afrika) konuşma ve ilim dili haline gelmiş, gerek Rabbânî gerekse Karâî yahudi âlimleri İbrânîce ve Ârâmîce'nin yanı sıra eserlerini Arapça, daha çok da -İbrânî harflerinin kullanıldığı- yahudi Arapça'sı ile kaleme almışlardır. Bu dönemde ayrıca İran, Filistin (Kudüs) ve Kahire'deki Farsça konuşan yahudi cemaatleri tarafından yahudi Farsça'sıyla yazılmış eserler ortaya konmuştur. Her iki literatürün en önemli örnekleri Kahire Genizası koleksiyonuyla (Cambridge Üniversitesi Ktp.; Jewish Theological Seminary Ktp., New York) Firkoviç koleksiyonunda (Rus Millî Ktp., St. Petersburg) yer almaktadır.

Gerek biçim ve iç düzen gerekse konu ve yaklaşım bakımından dönemin Arapça literatürünün ve İslâm düşüncesinin (kelâm, felsefe, tasavvuf, fıkıh usulü) etkisini taşıyan yahudi Arapça eserlerinde yahudi kutsal metin tefsiri ve tercümesi, yahudi inançları ve hukuk kuralları gibi dinî konuların yanı sıra felsefe, mantık, gramer, tıp ve astronomi gibi konular da ele alınmıştır. Yahudi Arapça literatüründe önemli yere sahip olan âlimlerin başında, yahudi kelâmının ilk ve en önemli temsilcisi sayılan Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî ile Ortaçağ'ın en büyük yahudi âlimi kabul edilen Mûsâ b. Meymûn gelmektedir. Abbâsî döneminde Irak'taki Sura Akademisi'nin başkanı olan Saîd b. Yûsuf (X. yüzyıl) yahudi kutsal kitabı Tanah'ı (Ahd-i Atîk) Arapça'ya çevirmiş, Tevrat üzerine tefsir yazmış, yaratılış konusunu işleyen kabalistik yahudi kitabı *Sefer Yetsira*'yı felsefî bir risâle tarzında yorumlamış, çeşitli hukukî konulardaki hükümleri derlemiş, Karâiliğe karşı bir reddiye (*et-Temyîz*) kaleme almış ve en

önemlisi, yahudi dinî prensiplerini akli-felsefi argümanlar ışığında açıkladığı ve Karâîlik başta olmak üzere heretik inançları eleştirdiği yahudi inanç esasları kitabı *Kitâbü'l-Emânât ve'l-i'tikâd'ı* (*Sefer ha-Emunot ve ha-De'ot*) yazmıştır. Endülüslü yahudilerinden olan ve daha sonra Mısır'a yerleşen İbn Meymûn ise (XII. yüzyıl) başta *Delâletü'l-hâ'irîn* (*More ha-Nebuhim*) adlı meşhur felsefe kitabı olmak üzere felsefi-teolojik muhtevalı çoğu eserini, Mişna tefsirini (*Kitâbü's-Sirâc*) ve çeşitli dinî konularda yazdığı mektuplarını Arapça kaleme almış, en önemli eseri kabul edilen yahudi hukuk derlemesi *Mişne Tora'nın* (*Yad ha-Hazaka*) yanı sıra yahudi hukukuyla ilgili eserlerini İbrânice yazmıştır. Irak ve Filistin bölgesinde yaşayan (X-XI. yüzyıllar), dönemin diğer Rabbânî yahudi âlimlerinden Samuel b. Hofni, Talmud'a giriş kitabı (*Medhalû't-Talmud*) ve yahudi hukukunun farklı konuları üzerine müstakil risâleler kaleme almış, ayrıca Tevrat'ı tercüme edip Feyyûmî tarafından yorumlanmamış Tevrat pasajları ile Vâiz ve Peygamberler bölümünden çeşitli kitaplar üzerine tefsir yazmıştır. Hem Arapça hem İbrânice eser veren Hay b. Şerira Gaon, Talmud hukukunun çeşitli bahislerini düzenlemiş, alım satım ve yeminlere dair birer Arapça risâle, Tanah ve Talmud'daki anlaşılması güç ibareler için bir sözlük (*el-Hâvi*) hazırlamıştır. Hay ve babası Şerira b. Hanina Gaon, aynı zamanda, dönemin en bilgili âlimleri sayılan Irak yahudi din âlimlerine diğer bölgelerdeki yahudi din âlimleri tarafından sorulan sorularla bunlara verilen cevapları içeren İbrânice ve Arapça Responsa (*Teşuvot*) literatürünün (çok azı günümüze ulaşmıştır) önemli örneklerini vermişlerdir. Filistin'de yaşayan Hefez b. Yezlia ise Talmud âlimleri tarafından Tevrat'tan dercedilen 613 yahudi dinî kuralını sıralayıp bunları tartıştığı bir hükümler kitabı kaleme almış, bu eser sonraki âlimler ve bilhassa İbn Meymûn (*Sefer ha-Mitsvot*) tarafından kullanılmıştır.

Anan ben David (*Sefer ha-Mitsvot*), Ben-yamin en-Nihâvendî (*Sefer Mitsvot; Sefer Dinim*) ve Daniel el-Kûmisî (*Sefer ha-Mitsvot*) gibi ilk dönem Karâî âlimleri (VIII-IX. yüzyıllar) çoğu günümüze intikal etmemiş eserlerini Ârâmice veya İbrânice yazmış, sonraki Karâî âlimleri ise (X-XII. yüzyıllar) Arapça'nın yaygınlaşmasıyla birlikte daha ziyade Arapça eserler vermiştir. Kelâm metodunu Yahudiliğe ilk sokan, bu sebeple de Ortaçağ yahudi felsefesinin babası sayılan David b. Mervân el-Mukamîs (Ebû Süleyman) yahudi mezhepleri üze-

rine bir kitap ve felsefî bir risâle kaleme almıştır (*İşrûn Makâlât*). Anan'ın soyundan gelen David b. Boaz (Ebû Saïd) Tevrat'ı Arapça'ya çevirip tefsirini yapmış ve Tevrat'ta yer alan temel hükümler üzerine bir risâle yazmıştır. Salmon b. Yeruhim (Süleyman b. Ruheym) Rabbânî bilhassa Feyyûmî karşıtı bir polemik kitabı kaleme almış (*Milhamot Adonay / er-Red 'ale'l-Feyyûmî*), Megillot ve Mezmûrlar üzerine tefsir yazmıştır. Ya'kûb el-Kirkisânî, Karâî inanç ve hükümlerini açıklayıp savunduğu ve gerek Yahudilik gerekse Karâîlik içindeki bölünmelerden bahsettiği *el-Envâr ve'l-me-râkib'i* hazırlamış, ayrıca Tekvîn kitabına dair bir tefsir kaleme almıştır (*er-Riyâz*). Kudüslü Karâî âlimi Yefet ha-Levi, Tanah'ı Arapça'ya çevirmiş ve gramer ağırlıklı tefsirini yapmış, ayrıca yahudi hükümleri üzerine bir kitap (*Sefer ha-Mitsvot*) kaleme almıştır. Bunun yanında eserlerinde başta Feyyûmî olmak üzere Rabbânîler'e, Hristiyanlığa ve İslâm'a şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Oğlu Levi b. Yefet (Ebû Saïd) Karâî hukukunun çeşitli konularına dair (takvim, sivil hukuk vb.), Rabbânîler'le aralarındaki farklılığa da işaret eden bir eser, Tevrat'ın belli pasajları için bir giriş kitabı ve Tanah'ın ilk peygamberler bölümüyle ilgili kısa bir tefsir yazmıştır. Bir diğer Kudüslü Karâî âlimi Ebû'l-Ferec Hârûn, daha sonra İbn Ezrâ'nın ve diğer İspanyol yahudi âlimlerinin faydalanacağı İbrânice gramer kitabı (*el-Müştemil*), bir sözlük (*Şerhu'l-elfâz*) ve Tevrat hakkında bir tefsir (*el-Kâfi*) kaleme almıştır. Yûsuf el-Basîr, Mu'tezile etkisi taşıyan, hristiyanlarla paganlara eleştiri yönelttiği Karâîliğe dair bir kelâm kitabı (*el-Muhtevî*), bu kitabın özeti olan bir diğer kitap (*et-Temyîz*), miras ve temizlik üzerine bir hukuk kitabı (*el-İstibşâr*) yazmıştır. Talebesi Ebû'l-Ferec Yeşua b. Yehuda, Tevrat'ı Arapça'ya çevirip tafsilâtli bir tefsirini yapmış, yaratılış bahsi hakkında Mu'tezile kelâmı tarzında felsefî bir vaaz kitabı ile (*Bereşit Rabbati*) çeşitli felsefî risâleler kaleme almıştır. En önemli eseri ise Yahudilik hükümleri kitabıdır (*Sefer ha-Yaşar*). Müellife ait on emir tefsirinin sadece ilk dört emre ait İbrânice tercümesi günümüze ulaşmıştır. David b. Abraham Alfasi (*el-Fâsi*) bir Tanah sözlüğü hazırlamış (*Câmi'u'l-elfâz / Agron*), sözlüğünde Tanah'ın Ârâmice çevirilerine, Mişna'ya, Talmud'a ve masoretik metne atıflar yapmış, İbrânice ile Arapça'yı karşılaştırmıştır. Sözlüğünde ayrıca Rabbânîler'e ve İslâm'a eleştirilerde bulunmuştur. Bir diğer önemli Karâî âlimi Yehuda Hadasi, Karâî inancını ve dinî hükümleri, İbrânice

gramer kurallarını açıkladığı İbrânice bir eser (*Eşkol ha-Kofer*) kaleme almıştır. XIII. yüzyılda Bağdat'ta yaşayan Rabbânî âlimi ve filozofu İbn Kemmûne ise (ö. 683/1284) üç monoteist din üzerine mukayeseli tenkit tarzında bir kitap (*Tenkihu'l-ebhâş lileli's-selâs*) ve Rabbânî-Karâî farklılığıyla ilgili bir risâle (*el-Fark beyne'r-Rabbâniyyîn ve'l-Karâ'ıyyîn*) yazmıştır.

Kuzey Afrika ve İspanya'da yaşayan yahudi âlimleri (X-XII. yüzyıllar) gramer, astronomi, tıp ve felsefenin yanı sıra dinî konularda da eser vermişlerdi. İbrânice ile Arapça'nın ilk sistemli mukayesesini yapan yahudi âlimlerinin başında, aynı zamanda *Sefer Yetsira* kitabına dair tefsiri bulunan Endülüslü Dunaş b. Tamîm (Ebû Sehl) gelmektedir. Bir diğer önemli âlim Sâmi dilleri üzerine mukayeseli çalışma yapan, sözlük ve dinî emirler kitabı da yazan (*er-Risâle*) Yahuda b. Kureyş'tir. İbrânice grameriyle ilgili ilk sistematik çalışma, eserinde (*el-Ef'âl*) bütün İbrânice kelimelerin üç harften oluştuğunu ortaya koyan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Dâvûd'a (Hayyûc) aittir. Dönemin en önemli İbrânî dili uzmanı kabul edilen Ebû'l-Velîd Mervân b. Cenâh (Marinus), İbrânice gramer kitabı ile (*el-Lûm'a*) İbrânice kelimelerin kökenini açıkladığı bir sözlükten (*el-Uşûl*) oluşan kapsamlı bir çalışma yapmış (*et-Tenkih*), Tanah'tan alınan örneklemeler dolayısıyla tefsirî açıklamalar da içeren bu eser sonraki yahudi müfessirlerinin çalışmalarında etkili olmuştur. Kurtubalı Mûsâ b. Samuel ha-Kohen (İbn Cikatilla), Mezmûrlar kısmı hariç, Tanah'ın çoğu kitabı üzerine günümüze ulaşmayan bir tefsir yazmış, ayrıca İbrânice'de cinsiyet konusuyla ilgili bir gramer risâlesi (*et-Tezkîr*) kaleme almıştır. Tamamen Arapça yazmasına rağmen çoğu eseri künyeleriyle veya İbrânice tercümeleriyle bugüne ulaşan Yahuda b. Samuel b. Balam, İbrânice gramer kitabı (*el-İrşâd*) ve çeşitli risâleler, önceki yorumlara dayanan bir Tevrat tefsiri (*et-Tercih*), Tanah'a dair kısa bir tefsir (*Nukat el-Mikra*), masoretik kurallar ve okunuş biçimleriyle ilgili bir risâle (*Hidâyetü'l-kârî*) kaleme almıştır. İbrânî dili ve grameri hakkında yazdıkları eserleriyle bilinen diğer iki yahudi âlimi Ebû İbrâhîm İshak b. Bârûn ile (*el-Muvâzene*) hocası Levi b. Tabbân'dır (*el-Miftâh*). Bilhassa X ve XI. yüzyıllarda ağırlık kazanan Talmud çalışmalarının başında Nissim b. Ya'akov el-Kayrevân'ın (Nissim Gaon) Bâbil Talmudu'yla ilgili yaptığı, fakat çok az bölümü günümüze ulaşan çalışması gelmektedir (*el-Miftâh / ha-Mafteah*). Nissim ayrıca Tal-

YAHUDİLİK

mud hakkında Arapça ve İbrânice tefsir yazmış, Talmud'un anlaşılması güç pasajlarına ve diğer bazı dinî konulara dair açıklamalarda bulunduğu bir eser ve dinî öğüt içeren bir başka eser (*el-Ferec ba'de's-şidde*) kaleme almıştır. Endülüslü yahudi âlimleri yahudi hukukuyla alâkalı sorulara verdikleri cevaplarda (responsa / teşuvot) genellikle Arapça'yı, hukukî derlemelerinde ise İbrânice veya Ârâmice'yi kullanmışlardır.

Felsefî, etik ve kelâmî konularda eser veren Endülüslü yahudi âlimlerinin (X-XIII. yüzyıllar) en meşhurları, Yeni Eflâtuncu mistisizmi benimseyen ve ilk sistematik yahudi ahlâk kitabını (*el-Hidâye*) yazan Bahye b. Pekuda ile Yeni Eflâtuncu anlayışın önemli temsilcilerinden olan ve kozmoloji üzerine yazdığı *Mekor Hayim* (Fons Vitae) adlı eseriyle tanınan İbn Cebirol'dur (Salomon İbn Gabirol). Bahye gibi İhvân-ı Safâ'nın risâlelerini okuduğu anlaşılan İbn Cebirol (ö. 450/1058) ahlâk konusunda bir risâle ile (*İslâhu'l-ahlâk*) Arapça deyişler kitabı (*Muhtârü'l-cevâhir*) ve İbrânice bir şiir kitabı (*Keter Malkut*) kaleme almıştır. Bu alandaki diğer âlimler arasında aslen hekim olmakla birlikte felsefe (*el-Hudûd ve'r-rûsum*), metafizik (*Bustânü'l-hikme*) ve mantık (*el-Medhal ile'l-mantık*) alanında eserler veren ve Tekvîn kitabı üzerine felsefî bir tefsir yazan İshak b. Süleyman el-İsrâîlî, İbrânî şiir sanatı hakkında Arapça yazdığı bir kitabın (*el-Muḥâḍara*) yanı sıra Tanah'ta yer alan metaforlarla ilgili kaleme aldığı yarı felsefî eseriyle (*el-Ḥadîka*) bilinen Moşe b. Ya'akov (Ebû Hârûn), yahudi dininin ve vahyinin üstünlüğünü savunduğu kitabı (*Kitâbü'l-Hüccce / Sefer ha-Kuzari*) ve divanıyla meşhur olan filozof-şair Yahuda ha-Levi, eserinde (*el-'Akîde er-râfî'a / Emuna Rama*) yahudi inanç esaslarını Aristo felsefesiyle uzlaştırmaya çalışan Abraham b. Dâvûd, ilâhî aşk ve nefis konuları üzerine süfî geleneğin etkisini taşıyan risâleler kaleme alan Yosef b. Alnîn ve etik çalışmasıyla bilinen Yona Gerondi (*Şaarey Teşuva*) yer almaktadır. Ayrıca, babası İbn Meymûn'un felsefî görüşlerine yöneltilen eleştirileri cevapladığı İbrânice bir kitapla (*Milhamot ha-Şem*) yahudi dindarlığı üzerine süfî geleneğin etkisini taşıyan Arapça bir eser (*Kıyâfetü'l-'âbidin*) kaleme alan Abraham b. Moşe'yi de zikretmek gerekir. Daha sonraki İspanya-Portekiz yahudi âlimleri ise (XV-XVI. yüzyıllar) Yahudiliğin temel ilkelerini ve inanç esaslarını ortaya koyan önemli eserler vermişlerdir. İbrânice kaleme alınan bu eserlerin başında Hasday Kreskas'ın *Or*

Adonay'ı, Yosef Albo'nun *Sefer ha-İkka-rim*'i, İshak Arama'nın *Akedat Yitshak*'ı ve İshak Abravanel'in *Roş Amana*'sı gelmektedir.

Ortaçağ yahudi âlimleri tarafından yahudi kutsal metinleri üzerine yapılmış İbrânice tefsirlerin başında Fransa yahudi cemaatine mensup Raşi'nin (Rabbi Şlomo Yitshaki, ö. 1105), özellikle Aşkenazi yahudileri arasında popüler olup günümüzde de önemini koruyan Tevrat tefsiri ve Bâbil Talmudu'na yazdığı tefsirle İspanya yahudi âlimlerinden İbn Ezrâ'nın (Avraham b. Meir, XII. yüzyıl) Tevrat (*Sefer ha-Yaşar*) ve Tanah'ın diğer bölümleri için kaleme aldığı tefsirler sayılabilir. Almanya ve Kuzey Fransa'da yaşamış sonraki Talmud âlimleri (Tosafistler) Raşi'nin yorum tekniği yanında yeni bir yorum metodu geliştirmişlerdir. Yine İspanya yahudilerinden önemli bir Talmud âlimi ve kabbalist olan Nahmanides (XIII. yüzyıl), Tevrat tefsirinin yanı sıra başta Talmud bölümlerine dair yazdığı hikâyeler (novella) olmak üzere yahudi hukuku ve çeşitli dinî hükümler hakkında (herem cezası, kurban, evlilik, cenaze, âhiret hayatı vb.) çoğu günümüze ulaşan eserler vermiştir. Fransa yahudi cemaatine mensup âlim-filozof Levi Gersonides (XIV. yüzyıl) Tanah tefsirinin yanında tefsir usulü ve felsefeyle ilgili (*Milhamot Adonai*) risâleler kaleme almıştır. Dönemin en önemli İbrânice dinî-hukukî derlemelerin arasında Alman yahudi âlimlerinden Ya'akov b. Aşer'in (XIV. yüzyıl), *Arba'a Turim*'i (*Tur*), Osmanlı yahudisi Yosef Karo'nun (XVI. yüzyıl) *Tur* üzerine tefsir mahiyetindeki eseriyle (*Bet Yosef*) bunun kısaltılmış şekli olan ve daha ziyade Sefarad görüş ve uygulamaları çerçevesinde yahudi pratiğinin yürürlükteki kurallarını ihtiva eden *Şulhan Aruh*'u yer almaktadır. Polonya yahudilerinden Moşe Isserlis'in (XVI. yüzyıl) hazırladığı *Mapa* ise *Şulhan Aruh*'un tefsiri tarzında kaleme alınmış olup Sefarad uygulamasından ayrılan Aşkenazi hüküm ve uygulamalarını da içermektedir. Günümüzde farklı yahudi cemaatleri tarafından *Şulhan Aruh*'un tamamı veya belli bölümleri üzerine yazılan tefsirleri (*Mişna Berura; Ben İş Hay*) veya özeti (*Kitsur Şulhan Aruh*) standart yahudi hukuk kitabı olarak kullanılmaktadır. Öte yandan gerek Rabbânî gerekse Karâîler'den Farsça konuşan yahudi cemaatleri tarafından oluşturulan ve bilinen en eski örnekleri X. yüzyıla kadar giden yahudi Farsça literatürü Tanah'la ilgili tercüme ve tefsirler, İbrânice gramer ve sözlük kitapları, Talmud sözlüğü,

midraş tercümeleri, yahudi pratiği, Tanah'a dayanan şiir, hikâye / mesel kitapları, etik, büyü ve tıp konularına yönelik risâleler, muskalar, takvim kitapları, rüya yorumu kitabı, resmî ve özel mektuplar, hukuk kitapları ve mahkeme tutanakları-nı içermektedir (XIV-XVIII. yüzyıllar).

Ortaçağ boyunca hristiyan coğrafyasında yaşayan yahudi cemaatlerine mensup âlimler de İbrânice'nin yanı sıra başlangıçta daha ziyade Latince, sonraları İbrânice harfler kullanılarak yazılan- yahudi Fransızca'sı ve yahudi Almanca'sı ile -Ortaçağ Almanca'sı, İbrânice ve Ârâmice karışımı bir dil olan- Yidişçe eserler vermişlerdir. Bu arada yahudi İtalyanca'sı ve yahudi Grekçe'si de kullanılmıştır. Raşi ve Tosafistler'in yanı sıra Yosef Kimhi ve oğlu David Kimhi (XII-XIII. yüzyıllar) Fransa'da Hristiyanlık karşıtı polemiklerin de yer aldığı tefsir çalışmalarını etkilemiş, yazdıkları İbrânice gramer kitabıyla hristiyan İbrânice gramer geleneğinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Almanya'da ortaya çıkan Hasidey Aşkenaz hareketi bünyesinde mistik-etik eserler verilmiştir; bunların en önemlisi Yahuda Hahasid'in *Sefer Hasidim*'idir. Bu dönemde Tanah'ın Yidişçe'ye ve yahudi Almanca'sına (XII-XV. yüzyıllar), ayrıca İspanyolca'ya ve İspanyol yahudilerinin konuştuğu Ladino diline (XVI. yüzyıl) çevirileri yapılmıştır. Aşkenazi yahudileri İbrânice şiir geleneğiyle Kutsal Kitap kıssa ve tercümelerini, manzum vaaz ve dua örneklerini, etik ve folklor kitaplarını içeren zengin bir Yidiş literatürü ortaya koymuşlardır.

Hristiyan yazarlara gelince müslümanların oluşturduğu, müslüman coğrafyasında yaşayan yahudileri de etkileyen entelektüel ortam sebebiyle hristiyan polemik yazarları iddialarını ispatlayabilmek için yahudi literatürünü öğrenmek mecburiyetinde kalmış, bilhassa Hristiyanlığı benimseyen yahudiler bu yeni apoloji geleneğinde önemli yere sahip olmuştur. Petrus Alfonsi (Dialogue, XI. yüzyıl) bunlardandır. XIII. yüzyıldan itibaren hristiyan misyonerleri gerek yahudileri gerekse müslümanları Hristiyanlığa çekme gayretiyle Arapça, İbrânice ve Ârâmice yanında müslüman ve yahudilere ait felsefî ve teolojik metinleri öğrenmeye başlamışlardır. Dominiken teologu Raymundus Martini'nin *Pugio Fidei*'si bu amaçla yapılmış en önemli çalışmadır. Dönemin bir diğer önemli polemik yazarı Fransisken teologu Raymund Lull, Yahudilik eleştirisinde kabaladan da yararlanan ilk hristiyan yazarıdır.

Modern Dönem. Modern dönemin en önemli yahudi âlimi Hollanda Sefarad cemaatine mensup Baruch (Benedict) Spinoza'dır. Spinoza, yahudi kutsal metnlerinin otantikliği ve yahudi-hristiyan ilâhîlik fikri üzerine ortaya koyduğu aykırı görüşlerinden dolayı yahudi ve hristiyan dinî otoritelerinin hismine uğramış ve cemaat dışına atılmış olsa da Latince yazdığı eserleri (*Tractatus-Theologico Politicus*, 1670; *Ethica*, 1677) XVIII. yüzyıl Aydınlanmacı hristiyan ve yahudi düşünürleri üzerinde etkili olmuştur. Bunların başında Yahudi Aydınlanma hareketinin (Haskala) öncüsü Moses Mendelssohn gelmektedir. Mendelssohn, ebedî hakikati vahiy yerine akla dayandırdığı ve Yahudiliği vahyedilmiş hukuka indirgediği *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* adlı bir kitap kaleme almış (1783; *Jerusalem or On Religious Power and Judaism*, 1983), Alman yahudileri arasında Almanca öğrenimini teşvik etmek için Tanah'ı yahudi Almanca'sına çevirmiş (*Netivot ha-Şalom*, 1783) ve Rabbânî yorum metoduna alternatif olarak Teverat'ın gramer merkezli yorumunun (*Bi'ur*) yapılmasını sağlamıştır. Hartwig Wessely, evrensel (seküler) alanla ilâhî (yahudi) alan arasında ayırım yapan ve Haskala hareketinin manifestosu sayılan İbrânice bir çalışma kaleme almıştır (*Divrey Şalom Veevet*, 1782). Haskala hareketi Almanya dışında Galıçya ve Rusya'da etkili olmuş, özellikle bu bölgeden çıkan Haskalacılar (M. M. Levin, I. Satanow, N. Krochmal, A. Ginzberg vb.), edebî dil olarak İbrânice'yi öne çıkarmak amacıyla yazı ve şiirlerini İbrânice kaleme almışlardır. Haskala hareketi içerisinde edebî dil olarak Yidişçe'yi öne çıkaran yazarlar da vardır.

XVIII. yüzyıl aynı zamanda Doğu Avrupa yahudileri arasında mistik karakterli Hasidilik hareketinin ve literatürünün ortaya çıktığı dönemdir. Hasidi dinî liderlerinin vaazlarına ve yahudi kutsal metinleri üzerine yaptıkları şifahî yorumlara dayanan Hasidi İbrânice literatürün en önemli örneği Şneur Zalman'ın Hasidi dinî öğretisini sistematik biçimde ortaya koyduğu *Likkutey Amarim* veya daha meşhur adıyla *Tanya*'dır (1797). Zalman ayrıca standart yahudi hukuk kitabı *Şulhan Aruh*'un yeni bir versiyonunu kaleme almıştır (*Şulhan Aruh ha-Rav*, 1875). Bu dönemde, gerek Aşkenazi / Hasidi gerekse Sefarad yahudileri Musar hareketi bünyesinde etik-mistik karakterli eserler de vermiştir. İtalyan yahudi din âlimi M. H. Luzatto'nun *Mesilat Yeşarim*'i (1738),

Osmanlı yahudi din âlimi Eliyahu Haken'in *Şevet Musar*'ı (1748) ve Hasidi din âlimi Nahman Breslover'in *Sefer ha-Mid-dot*'u (1821) bunlardandır.

XIX. yüzyılda Batı Avrupa'daki yahudi akademik çalışmaları, daha ziyade Yahudiliğin bilimsel-eleştirel metot çerçevesinde ele alınmasını hedefleyen Wissenschaft des Judentums (yahudi bilimi) akımının etkisinde gelişmiştir. Bu çalışmaların başında Alman reformisti yahudi ilim adamı Leopold Zunz'un Rabbânî yorum ve dua geleneğiyle yahudilerin edebî ve sosyal tarihine dair kaleme aldığı *Gottesdienstliche Vorträge der Juden* (1832) ve *Zur Geschichte und Literatur* (1845) başlıklı eserleri gelmektedir. Bu tarzda oluşturulmuş en önemli çalışma ise Alman yahudi tarihçisi H. H. Graetz'in on bir ciltlik *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* adlı tarihidir (1853-1875; *History of the Jews from the Earliest Times to the Present Day*, I-V, 1891-1892). Graetz'in, Kahire Genezası gibi arşiv belgelerinin henüz gün ışığına çıkmadığı bir dönemde genelde farklı dillerde yazılmış metinlere dayanarak yazdığı tarihi, dönemin yahudileri üzerinde etkili olmakla birlikte Yahudiliğin mânevî-mistik tarafını dışlayacak biçimde fazla rasyonalist ve aynı zamanda subjektif yaklaşım sergilediği yönünde eleştiriler almıştır. Alman yahudi teologu Julius Guttman'ın kaleme aldığı *Die Philosophie des Judentums* başlıklı kitabı ise (1933; *The Philosophy of Judaism*, 1964) bu akımın son örneği kabul edilmektedir. XIX. yüzyılın diğer önemli yahudi yazarları arasında Ortodoks Yahudiliği'nin kurucusu S. R. Hirsch (*Neunzehn Briefe über Judentum*, 1830 / *The Nineteen Letters*, 1994; *Horeb*, 1838 / *Horeb: A Philosophy of Jewish Laws*, 1981), reformist Yahudiliğin öncülerinden Abraham Geiger (*Das Judentum und seine Geschichte*, 1862-1875 / *Judaism and Its History*, 1985), Sefarad düşünürü S. D. Luzatto (*Yesode ha-Tora*, 1880; *Iggerot She-dal*, 1882), Sefarad din âlimi-düşünürü Elijah Benamozegh (*Torat Adonay*, 1862-1865; *Morale juive et morale chrétienne*, 1867 / *Jewish and Christian Ethics with a Criticism on Mahomedism*, 1873; *Israël et l'humanité*, 1914 / *Israel and Humanity*, 1995), sosyalist siyonizmin öncüsü Moses Hess (*Rom und Jerusalem*, 1862), reformist din âlimi ve teolog Kaufmann Kohler (*Jewish Theology*, 1918) ve Neo-Kantçı yahudi düşünürü Hermann Cohen (*Religion der Vernunft*, 1919; *Religion of Reason*, 1972) sayılabilir. XIX. yüzyıl aynı za-

manda hristiyan yazarların da tarihî-ilmî sâikle, fakat daha ziyade Hristiyanlığın arka planı olarak Yahudilik'le ilgilenmeye başladığı ve yahudilerin kendi kaynaklarından hareketle Hristiyanlığın ilk devirlerindeki yahudi öğretisi üzerine eserler verdiği dönemdir. Bu çalışmaların başında A. F. Gfroerer'in *Philo und die alexandrinische Theosophie*'siyle (I-II, 1831) *Das Jahrhundert des Heiles*'i (I-II, 1838), Ferdinand Weber'in *System der altsynagogaien palastinischen Theologie*'si (1880), Emil Schürer'in *Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*'si (1890; *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ*) ve Wilhelm Bousset'in *Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter*'i (1903) yer almaktadır.

XX. yüzyılın başlarından itibaren ortaya konan Yahudiliğe dair çalışmalarda bilhassa yahudi ansiklopedileri önemli yer tutmaktadır. İlk yahudi ansiklopedisi olan ve Alman kökenli Amerikalı yahudi bilim adamları tarafından hazırlanan *The Jewish Encyclopedia* (I-XII, ed. I. Singer – C. Adler, New York 1901-1906), daha ziyade Batı Avrupa ve Amerika yahudi tecrübesini esas alan bir çalışma olarak görülmektedir. Daha hacimli ve daha güncel bir yahudi ansiklopedisi, siyonist akademisyenlerin oluşturduğu *The Encyclopedia Judaica* (I-XVI, ed. C. Roth – G. Wigoder, Kudüs / New York 1971-1972), genelde İsrail tecrübesi ekseninde dönemin Yahudilik anlayışını ve yahudi araştırmacılığını yansıtmaları bakımından önemlidir. Yakın bir tarihte bu ansiklopedinin genişletilmiş ikinci edisyonu yayımlanmıştır (I-XXII, F. Skolnik, New York 2006). Dönemin diğer yahudi ansiklopedileri ise Rusça *Yevreyskaya Entsiklopediya* (I-XVI, St. Petersburg 1908-1913), İbrânice *Ozar Yisrael* (I-X, ed. J. D. Eisenstein, New York 1906-1913), Almanya'da Naziler'in iktidara gelmesiyle birlikte tamamlanamayan, fakat Alman yahudi araştırmacılığı açısından önemli kabul edilen *Encyclopedia Judaica* (I-X, ed. J. Klatzkin – N. Goldmann, Berlin 1934; İbrânice edisyonu *Eshkol*'un sadece ilk iki cildi basılabilmıştır), bilhassa Amerikan yahudi tarihini ve tecrübesini yansıtmaları bakımından önemli bulunan *Universal Jewish Encyclopedia* ile (I-X, ed. I. Landman, New York 1939-1944), bu ansiklopedi esas alınarak hazırlanan ve Latin Amerika'daki yahudi hayatına dair önemli bilgiler içeren İspanyolca *Enciclopedia Judaica Castellana*'dır (I-X, Mexico City 1948-1951). İbrânice *Encyclope-*

YAHUDİLİK

dia Talmudit ise (1947-; İngilizce versiyonu *Encyclopedia Talmudica*, 1969-) Yahudi dinine yönelik önemli bir ansiklopedidir.

XX. yüzyılda yapılan yahudi tarihine yönelik çalışmaların başında, Polonya asıllı Amerikalı yahudi tarihçi S. W. Baron'un Graetz'in eserinden daha dengeli bir yahudi tarihi sunduğu kabul edilen on sekiz ciltlik *A Social and Religious History of the Jews* adlı çalışması gelmektedir (1952-1983). Güncel bir yahudi tarihi çalışması ise beş ciltlik *The Cambridge History of Judaism*'dir (ed. W. D. Davies – L. Finkelstein, 1984-2006). Başlangıcından günümüze yahudi tarihindeki her bir dönemin farklı yazarlar tarafından kaleme alındığı *Cultures of the Jews: A New History* ise (ed. D. Biale, 2002) yakın dönemde yazılan önemli bir yahudi kültür tarihi çalışmasıdır.

XX. yüzyılda Yahudilik'le ilgili çalışmalar daha ziyade Kuzey Amerika, Avrupa (bilhassa Almanya, İngiltere, Polonya, Fransa, Rusya) ve İsrail üniversitelerinde üretilmiş, bu çalışmalarda baskın dil önceleri Almanca iken daha sonra İngilizce ve İbrâniçe Almanca'nın yerini almıştır. Bilhassa XX. yüzyılın ortalarından itibaren Yahudilik üzerine müstakil program, bölüm ve araştırma merkezlerinin açılmasına paralel şekilde Yahudilik çalışmaları çeşitlenip zenginleşmiştir. XVII. yüzyıla kadar geriye giden, hristiyan din ve ilim adamlarının başını çektiği Kitâb-ı Mukaddes çalışmaları ile tarihî-arkeolojik ve Kitâb-ı Mukaddes temelli İsrâilîoğulları ve yahudi tarihi çalışmalarının yanı sıra ağırlıklı olarak yahudi araştırmacı ve akademisyenler tarafından teolojik, hukukî, ritüel, felsefî, mistik ve etik boyutlarıyla Yahudiliği ele alan eserler, Kitâb-ı Mukaddes dönemi, antik, Rabbânî, Ortaçağ ile modern ve postmodern dönemlerde Yahudilik ve yahudiler üzerine ortaya konan dönemsel çalışmalar, reformist, muhafazakâr, Ortodoks, Hasidi, Karâî gibi yahudi grupları inceleyen mezheplerle ilgili çalışmalar, Doğu Avrupa yahudileri, müstakil olarak İsrail, Amerika, Fransa, İngiltere, Osmanlı-Türk, Etiyopya, Çin ve Hint yahudileriyle müslüman coğrafyasında (Mısır, İran, Irak, Yemen, Fas vb.) yaşayan yahudilere dair bölgesel çalışmalar, Sefarad ve Yidiş kültürleriyle İbrâni dili ve edebiyatına yönelik çalışmalar, Philo, Maimonides, Halevi, Gersonides, Spinoza, Mendelssohn, H. Cohen, Rosenzweig, Buber, L. Strauss, Levinas, Heschel, Soloveitchik, Arendt gibi önemli

yahudi âlim ve düşünürlerin görüşleriyle ilgili çalışmalar, yahudi kadınına konu edilen çalışmalar, Yahudiliğin feminist yorumunu ortaya koyan çalışmalar, İsrail ve siyonizm merkezli çalışmalar ile yahudi soykırımıyla ilgili holokost çalışmaları, ayrıca çok sayıda sözlük ve el kitabı ile Tevrat ve Tanah kitaplarına dair tefsir serileri (Soncino, Judaica, Mesorah, Koren, Jewish Publication Society, Oxford University Press vb.), modern dönemde Yahudilik hakkında bilhassa İngilizce kaleme alınan zengin literatür içinde yer almaktadır. Bunların yanında yine başta İngilizce olmak üzere İbrâniçe, Almanca, Fransızca, İspanyolca, Lehçe ve Rusça gibi dillerde yayımlanan akademik dergileri de saymak gerekir. Yahudiliğe dair sayısı elliye geçen İngilizce dergiler içinde *Jewish Quarterly Review* (1888-), *Jewish Social Studies* (1939-), *Journal of Jewish Studies* (1948-), *American Jewish Archives Journal* (1948-), *The Jewish Bible Quarterly* (1972-), *Modern Judaism* (1981-), *Journal of Jewish Thought and Philosophy* (1991-), *Women in Judaism* (1997-), *European Journal of Jewish Studies* (2007-) ve *Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry* (2007-) zikredilebilir. Diğer dillerde basılan dergilerin başlıcaları da şunlardır: *Revue des études juives* (1880-), *Tarbiz* (1930-), *Sefarad* (1941-), *Archives Juives* (1965-), *Judaica Bohemica* (1965-), *Frankfurter Judaistische Beiträge* (1973-), *Sidra* (1985-), *Aschkenas* (1991-), *Studia Judaica* (1998-), (http://www.jewish-studies.com/Other_Internet_Resources/Academic_Journals/).

XX. yüzyılın önemli yahudi yazarları arasında on beş ciltlik Almanca Tanah çevirileri de bulunan (*Die Schrift*, 1925-1937) Franz Rosenzweig (*Stern der Erloesung*, 1921; *Star of Redemption*, 1985) ve Martin Buber'in yanı sıra (*Ich und Du*, 1923; *I and Thou*, 1937), Leo Baeck (*The Essence of Judaism*, 1905), Solomon Schechter (*Studies in Judaism*, 1908), Mordecai Kaplan (*Judaism as a Civilization*, 1934), Gershom Scholem (*Major Trends in Jewish Mysticism*, 1941), Joseph Soloveitchik (*İş ha-Halakhah*, 1944 / *Halakhic Man*, 1983; *Fate and Destiny*, 1992), A. J. Heschel (*God in Search of Man*, 1955; *Israel: An Echo of Eternity*, 1967), Eliezer Berkovits (*Faith After the Holocaust*, 1973), Emmanuel Levinas (*Difficult Freedom: Essays on Judaism*, 1963), Emil Fackenheim (*What is Judaism?*, 1988), Louis Jacobs (*A Jewish Theology*, 1973), Elliot Dorff

(*Jewish Law and Modern Ideology*, 1971), David Novak (*Jewish Social Ethics*, 1992), Eugene Borowitz (*Liberal Judaism*, 1984; *Renewing the Covenant*, 1991), Jacob Neusner (*Understanding Rabbinic Judaism*, 1974; *Torah Through the Ages*, 1990), Marc Ellis (*O Jerusalem: The Contested Future of the Jewish Covenant*, 1999), David Hartman (*A Living Covenant*, 1997) ve Judith Plaskow (*Standing Again at Sinai: Judaism from a Feminist Perspective*, 1990) yer almaktadır (ayrıca bk. bibl.).

Tarih boyunca İslâm yönetiminde yaşayan yahudiler ile Geiger'in açtığı yoldan (*Judaism and Islam*, trc. F. M. Young, 1898) Yahudilik-İslâm etkileşimini konu alan modern çalışmalardan önemlileri ise şunlardır: S. D. Goitein, *Jews and Arabs: Their Contacts Through the Ages* (1955; *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, trc. N. Arslantaş – E. B. Sağlam, 2004), *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (I-V, 1967-1988); A. I. Katsh, *Judaism in Islam* (1954); E. I. J. Rosenthal, *Judaism and Islam* (1961); B. Lewis, *The Jews of Islam* (1977; *İslâm Dünyasında Yahudiler*, trc. B. S. Şener, 1996); N. A. Stillman, *The Jews of Arab Lands* (1979); A. Cohen, *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the 16th Century* (1984); M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the 15th and 16th Centuries* (1980); A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* (1994); A. Rodrique, *Jews and Muslims: Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times* (2003); *Jews Among Muslims* (ed. S. Deshen – W. P. Zenner, 1996); R. L. Nettler, *Studies in Muslim-Jewish Relations* (1993); J. Neusner – T. Sonn, *Comparing Religions Through Law: Judaism and Islam* (1999); W. M. Brinner v.dğr., *Judaism and Islam: Boundaries, Communication, and Interaction* (2000; yahudi-hristiyan ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar için bk. Boyce – Smith).

Türkiye'de Yahudilik'le İlgili Çalışmalar. 1911'den itibaren kaleme alınan târih-i edyân çalışmaları sayılmazsa Cumhuriyet döneminin ilk elli yılında Yahudilik üzerine ortaya konan müstakil çalışmalarda bir din olarak Yahudilik'ten ziyade bir topluluk ya da ırk olarak yahudileri konu edilen, daha ziyade siyasal-ideolojik içerikli

çalışmaların (kitap ve makale) ağırlıkta olduğu ve bu çalışmalarda o dönemde bütün dünyada hâkim bir görüş olan anti-semitik bir jargonun baskın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Cumhuriyet döneminin son çeyreğine gelince bilhassa 1980'lerden itibaren Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (1949) yanında çeşitli illerde Yüksek İslâm enstitülerinin (İlahiyat Fakültesi) açılması ve dinler tarihi bilim dallarının oluşturulmasıyla birlikte Yahudilik üzerine yapılan çalışmalar daha akademik ve kapsamlı bir boyut kazanmış, bu çalışmalar başta İlahiyat fakülteleri ve Edebiyat fakültelerine bağlı çeşitli bölümler olmak üzere lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çerçevesinde, ayrıca yine üniversite düzeyinde akademik araştırma (kitap ve makale) ve üniversite dışında fikrî, tarihî, siyasî ve dinî araştırmalar kapsamında ortaya konmuştur. İlahiyat fakültelerinde yapılan Yahudilik'le ilgili çalışmalar başta dinler tarihi sahası olmak üzere İslâm tarihi, tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh gibi farklı sahalarda üretilmektedir. İlahiyatçılar tarafından bilhassa tez ve kitap düzeyinde ortaya konan çalışmaların başlıca konularını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kur'an'da ve hadislerde İsrâilî öğülları, yahudiler, Yahudilik, Medine / Hicaz yahudileri ve İslâm peygamberiyle münasebetleri, İsrâiliyat ve hadis, müslüman-yahudi ilişkileri, farklı müslüman yönetimlerinde / toplumlarında yaşayan yahudiler (Osmanlı, Endülü, Emevî, Abbâsî, Fâtımî vb.), Türk-yahudi münasebeti, Sabataycılık hareketi, yahudi kaynaklarından hareketle farklı kavram incelemeleri (Tevrat, Talmud, Tanrı inancı, âhiret inancı, ibadet, evlilik ve aile, yeme içme, yahudi olmayanlar / Nühîler vb.), yahudi kutsal metinleri, yahudi mezhepleri, yahudi âlimleri (İbn Meymûn), üç monoteist din veya İslâm ve yahudi ya da yahudi ve hristiyan dinlerindeki ortak kavram, inanç ve ibadetlere yönelik mukayeseli çalışmalar (peygamberlik, mâbed, sünnet, seçilmişlik, kadın, örtünme, dinî semboller vb.), İstanbul yahudileri, gayri müslim okulları, Alyans okulları. İlahiyat dışındaki fakültelerde üretilen çalışmalar ise daha çok tarih, siyaset bilimi, inkılâp tarihi, iktisat, sosyoloji ve sanat tarihi bölümlerinde ortaya konmaktadır. Bu çalışmaların ağırlıklı konularını şu şekilde sıralamak mümkündür: Türkiye'deki azınlık politikaları, varlık vergisi, Müsevî / azınlık okulları, siyonizm, Türkiye-İsrail ilişkileri, İsrail dış politikası, Arap-İsrail çatışması, İsrail-Filistin barış süreci, İsrail Arapları,

İsrail'e yahudi göçü, Osmanlı yahudileri, Türkiye yahudileri, Türkiye'deki sinagoglar, Türk romanında azınlıklar, yahudi folkloru, azınlık basını, yahudi mistisizmi.

Üniversite dışında yapılan çalışmalara bakıldığında ise bütün yönleriyle Yahudiliğe veya yahudi tarihine dair az sayıda akademik telif yahut tercümenin yanı sıra daha ziyade İslâm veya Kur'an perspektifinden Yahudiliğin ele alındığı akademik / popüler eserlerin ve bilhassa Müsevî yazarlarının kaleme aldığı siyasî, tarihî, dinî ve sosyokültürel açılardan Türkiye Müsevîleri'ni konu edinen çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Müsevîler tarafından oluşturulan çalışmalarda (gazeteler ve kitap) Türkçe'nin yanı sıra bilhassa Cumhuriyet döneminin ilk çeyreğinde Ladino ve Fransızca yayınlar da yapılmıştır (bibliyografik liste için bk. Bali, bibl.). Türkçe'de yahudi dini ve tarihi üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (1965); Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik* (1966); Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler* (I-II, 1976-1977); Yakup Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları* (1987); Abdurrahman Küçük, *Dönemler Tarihi* (1990); Naim Güler, *Türk Yahudileri Tarihi* (1993); Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri* (1993); Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (1997), *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler* (2002); Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler* (1997); Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk* (2000); Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* (I-III, 2001-2002); Adem Özen, *Yahudilik'te İbadet* (2001), İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik'te Ahiret İnancı* (2003); Eyüp Baş, *İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri* (2004); Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri* (2005); Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (2006); Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi* (2007); Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler* (2008); Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (2008).

İslâm Ülkelerinde Yahudilik'le İlgili Çalışmalar. Bu çalışmalar daha ziyade Arap coğrafyasında (Mısır, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Küveyt, Fas, Tunus) ve İran'da görülmektedir. Arapça basılan Yahudilik'le ilgili kitaplar siyaset-tarih veya ilâhiyat alanındadır. İlk grupta ağırlıklı olarak siyonizm ve yahudi devleti, Filis-

tin'e yahudi göçü, İsrail-Filistin çatışması, umumi yahudi tarihi, Arap-yahudi tarihi, yahudilerde siyaset fikri, yahudi kimliği / karakteri, yahudi fundamentalizmi, ekonomik ve sosyal açıdan Mısır yahudileri, Endülü / İber / Mağrib yahudileri, II. Abdülhamid ve yahudiler gibi çalışmalar oluşturmaktadır. İlahiyat sahasında yazılan kitapların konuları arasında Kur'an'da ve hadiste yahudiler, Hz. Peygamber ve Medine yahudileri, Tevrat, Talmud, Talmud Yahudiliği, yahudi mezhepleri, yahudi dinî düşüncesi, üç ilâhî dine göre mukayeseli kavram, inanç ve uygulamalar, İslâm'da yahudilerle münasebet, yahudi dinî düşüncesinde İslâm'ın etkisi, İslâm tarihi yazılarında yahudi düşüncesinin etkisi ve yahudi şiiri yer almaktadır. Tahran modern dönemde İbrânî matbaasının, modern İbrânî ve yahudi Farsça literatürün merkezi olmuştur. İran İslâm Devrimi'nden (1979) sonra yahudi edebiyatı bir süre sekteye uğramış, buna karşılık yeni gelişen İran yahudi diasporasında hemen her konuda Farsça yahudi literatürü oluşturulmuştur. Son yarım asırda Yahudiliğe dair Farsça kitaplarda yahudi tarihi ve düşüncesi, yahudi dinî tarihi ve öğretisi, yahudi kadını, Talmud, Mesihçilik inancı, İran yahudileri tarihi, Pehlevî döneminde yahudiler ve yahudi siyonist teşkilatları, İran-İsrail ilişkileri, İsrail'de din-siyaset ilişkisi gibi konular işlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Steinschneider, *Jewish Literature: From the Eighth to the Eighteenth Century*, London 1857; a.m.f., "An Introduction to the Arabic Literature of the Jews", *Jewish Quarterly Review*, XI/4 (1899), s. 585-624; XII/4 (1900), s. 602-617; *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*, London 1867; S. Schechter, *Documents of Jewish Sectaries*, Cambridge 1910, I-II; M. Waxman, *A History of Jewish Literature*, New York 1938, I-V; *An Anthology of Medieval Hebrew Literature* (ed. A. Millgram), New York 1961; E. Lubetski, *Writings on Jewish History: A Selected Annotated Bibliography*, New York 1970; E. Schürer, *The Literature of the Jewish People in the Time of Jesus* (ed. N. N. Glatzer), New York 1972; I. Zinberg, *A History of Jewish Literature* (trc. B. Martin), Cleveland 1972, I-XII; M. Kamenetzky Armon, *Bibliyografyah Nivheret Ba-Yahadut*, Jerusalem 1973; M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jerusalem 1974-80, I-II; *The Jewish Law Annual*, Leiden 1978-1985, I-V; a.e., London 1987-2000, VI-XIII; a.e., London-New York 2003-2011, XIV-XIX; S. Shaked - A. Netzer, *Irano-Judaica: Studies Relating to Jewish Contacts with Persian Culture Throughout the Ages*, Jerusalem 1982-2008, I-VI; Mohanna Yousuf Salim Haddad, *Arab Perspectives of Judaism: A Study of Image Formation in the Writings of Muslim Arab Authors, 1948-*

YAHUDİLİK

1978 (doktora tezi, 1984), Utrecht Universiteit; L. Nemoi, *Karaite Anthology*, New Haven 1987; *Christian Hebraism: The Study of Jewish Culture by Christian Scholars in Medieval and Early Modern Times* (ed. C. Berlin – A. L. Katzen), Cambridge 1988; N. Rakover, *The Multi-Language Bibliography of Jewish Law*, Jerusalem 1990; G. Boccaccini, *Middle Judaism: Jewish Thought, 300 B.C.E to 200 C.E.*, Minneapolis 1991; C. Cutter – M. Oppenheim, *Judaica Reference Sources: A Selective, Annotated Bibliographic Guide*, Alaska 1993; *Feminist Perspectives on Jewish Studies* (ed. L. Davidman – Shelly Tenenbaum), New Haven-London 1994; P. Mendes-Flohr – J. Reinharz, *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, Oxford 1995; *Muslim Authors on Jews and Judaism: The Jews among their Muslim Neighbours* (ed. H. Lazarus-Yafeh), Jerusalem 1996; L. H. Feldman, *Studies in Hellenistic Judaism*, Leiden 1996; *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century* (ed. J. T. Borras – A. Sáenz-Badillos), Leiden 1999, I-II; Hakan Alkan, *500 Yıllık Serüven: Belgelerle Türkiye Yahudileri*, Ankara 2000; H. W. Basser, *Studies in Exegesis: Christian Critiques of Jewish Law and Rabbinic Responses 70-300 C.E.*, Leiden 2000; C. F. Baker – M. Polliack, *Arabic and Judeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Geniza Collections, Arabic Old Series (T-S Ar. 1a-54)*, Cambridge 2001; D. H. Frank – O. Leaman, *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*, New York 2003; R. Albertz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.* (trc. D. Green), Atlanta 2003; *Karaite Judaism, A Guide to Its History and Literary Sources* (ed. M. Polliack), Leiden 2003; S. A. Stein, *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*, Bloomington 2004; Rifat N. Bali, *Türkiye’de Yaşayanmış Yahudilikle İlgili Kitap, Tez ve Makaleler Bibliyografyası: 1923-2003 (A Bibliography of Books, Theses and Articles Published in Turkey Concerning Judaism: 1923-2003)*, İstanbul 2004; N. Roemer, *Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany: Between History and Faith*, Madison 2005; C. Manekin, *Medieval Jewish Philosophical Writings*, New York 2007; M. L. Morgan – P. E. Gordon, *The Cambridge Companion to Modern Jewish Philosophy*, New York 2007; L. L. Grabbe, *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period*, New York 2008, I-II; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler*, İstanbul 2009; A. Neubauer, “Post-Biblical Bibliography, 1888-9”, *The Jewish Quarterly Review*, II/2 (1890), s. 191-204; E. N. Adler, “The Persian Jews: Their Books and Their Ritual”, a.e., X/4 (1898), s. 584-625; G. F. Moore, “Christian Writers on Judaism”, *Harvard Theological Review*, XIV/3 (1921), s. 197-254; M. C. Boyce – B. V. Smith, “Annotated Bibliography on Jewish-Christian Relations”, *Religious Education*, I/4 (1996), s. 600-620; A. S. Halkin, “Judeo-Arabic Literature”, *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, XI, 530-538; G. Lazard v.dğr., “Judeo-Persian”, a.e., XI, 548-559; *Judaic Responsa: Bar Ilan University Responsa-Global Jewish Database* (www.biu.ac.il/jh/Responsa/).



SALİME LEYLA GÜRKÂN

YAHYÂ

(يحيى)

Kur'an'da adı geçen,
İsrâiloğulları'na gönderilen
bir peygamber.

Hristiyanlık'ta Vaftizci Yahyâ (John the Baptist, Jean-Baptist) ismiyle bilinir. İslâmî kaynaklardaki adıyla Yahyâ, Zekerîyyâ'nın oğlu olup annesi Hz. Meryem'in teyzesidir. Yahyâ isminin Batı dillerindeki karşılığı olan Jean'ın (John) aslı “Yehova lutfetti” anlamına gelen İbrânice Yôhânân'dır; bu isim Grekçe'ye Ioannes, Latince'ye Ioannes şeklinde geçmiştir (DB, III/2, s. 1153, 1591). İslâm kaynaklarına göre yahyâ kelimesi “yaşamak” anlamındaki hayât kökünden türemiştir. Bu isim Yahyâ'nın faziletli yaşayışı, annesinin kısırlığını giderip doğurganlığını canlandırması, kalbinin iman ve ihlâsla canlılık kazanması, Allah'ın onu itaatle diri tutması, şehidlerin hep diri kalması ve onun şehid olması sebebiyle “o yaşayacak” anlamında kendisine Allah tarafından verilmiştir (Sa'lebî, s. 374; Jeffery, s. 290). Bir başka yoruma göre Allah, Zekerîyyâ'nın ve eşinin yaşlılıklarında doğan bu çocuğa yaşayacağı konusunda kalplerini mutmain etmek için bu adı koymuştur (Fîrûzâbâdî, VI, 94).

Yahyâ'nın ve onun takipçilerinin yaşayışı ve öğretisiyle ilgili olarak İncil ve Kur'an'daki bilgiler dışında geriye herhangi bir yazılı kaynak kalmamıştır. Bu sebeple Yahyâ'ya dair bilgiler -onunla ilgili tarihsel bilgiler değiştirilerek- onu İsâ'nın müjdecisi ve sahip bulunduğu tanrısal niteliği ilk farkedene kişi konumuna koyan (Elliott, s. 18), kanonik olan ve olmayan İnciller'e (Markos, Matta, Luka, Yuhanna ve Tomas [Thomas]) ve Kur'an-ı Kerim'e dayanmaktadır. Bunun dışında Josephus'un *Jewish Antiquities* adlı eseriyle Sâbîi kutsal yazılarından Ginza'da ve *Yahyâ'nın Kitabı*'nda da ona dair bazı bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilerden Yahyâ'nın öğretisinin önemli noktasını hangi ilkelerin teşkil ettiğini öğrenmek mümkündür.

Herod Antipas'ın Galile ve Perea, Pontus Pilatus'un Yahuda ve Sâmiriye bölgelerini yönettiği, Kefas'ın Kudüs'te başkâhîlik yaptığı dönemde “vaftizci” sıfatıyla tanınan Yahyâ adlı bir kişi halkın dikkatini çeker. Babasının adı Zekerîyyâ, annesinin adı Elizabet (İbrânice'de Elişeba, İslâmî kaynaklarda İşâ / İşbâ) olan bu kişi, Ürdün'ün kırsal kesiminde ve güneyde Ölüdeniz sını-

rındaki bölgede kendisine Allah tarafından peygamberlik verildiğini ileri sürer. Yahudilik'te kendilerini mâbed hizmetine adanmış din adamı sınıfına (kohen / kâhin) mensup bir aile içinde dünyaya gelen Yahyâ, mâbed hizmetini üstlenmek yerine mensup bulunduğu sınıfı terkederek zühd hayatı sürmek için Ürdün nehrinin çevrelediği çöle çekilir. Kaynaklarda Yahyâ'nın çekirge ve yaban balı yiyerek hayatını sürdürdüğü, deve tüyünden elbise giydiği ve belinde deri kemer taşıdığı rivayet edilir (Markos, 1/6; Matta, 3/4). Yahyâ'nın bu giyim tarzıyla, Ahd-i Atık'ın Zekarya kitabında (13/4) ifade edilen geleneksel peygamber giyimini benimseyerek peygamberliğini şeklen de halka göstermek istediği belirtilir. Onun bu giyimi II. Krallar'da yer aldığı üzere (1/8) İlyâ'nın giyim biçimine daha çok benzemektedir. Nitekim o dönemde bazı kişiler Yahyâ'nın geri dönen İlyâ olduğunu iddia etmişlerdir. Luka İncili'nde anlatılan doğumu ve Markos ile Matta İncilleri'nde anlatılan ölümü dışında Yahyâ'nın hayat hikâyesini İncil rivayetlerine dayanarak ortaya koymak mümkün değildir. Meselâ Yahyâ gerçekten İsâ'yı vaftiz etmiş midir? Bu soruya Matta ve Markos'ta verilen cevap olumlu iken Luka'da olumsuzdur. Yuhanna İncili'nde Yahyâ ile İsâ'nın aynı zaman diliminde peygamberlik yaptıkları kaydedilirken Markos, Matta ve Luka İncilleri'nde İsâ'nın, Yahyâ'nın yakalanıp hapsedilmesinden sonra tebliğ faaliyetine başladığı ifade edilmektedir.

Ayasofya'nın galeri duvarındaki Vaftizci Yahyâ tasviri – İstanbul

